ALCUIN DE YORK, *ARS GRAMMATICA*. CE PUTEM ÎNVĂȚA DINTR-O GRAMATICĂ LATINĂ MEDIEVALĂ?

Isabela GRIGORAȘ
Universitatea din București / Université de Fribourg

Résumé: L'*Ars grammatica* d'Alcuin de York se distingue d'autres grammaires de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge, qui sont souvent caractérisées par un style technique aride. La grammaire du professeur de Charlemagne est composée sous la forme d'un dialogue entre deux élèves, *Saxo* et *Franco*, et leur *magister*. C'est un texte imprégné d'humour et la discussion de ses personnages semble être inspirée par une situation scolaire réelle. Alcuin répond au besoin d'attirer des locuteurs non natifs du latin à l'étude de la grammaire à travers une pédagogie intelligente, qui inclut un type de « pédagogie indirecte ». Les règles grammaticales sont présentées de manière concise et la discussion des deux élèves est parsemée de calembours et de citations célèbres ou de formes grammaticales précédemment exposées dans le cadre de la théorie. Le dialogue, le jeu et la compétition pour la connaissance sont des techniques pédagogiques qui se sont avérées favorables à la relance de l'étude du latin à l'époque carolingienne et qui pourraient être utilisées avec succès même de nos jours.

Mots-clefs: Alcuin de York, grammaire latine, Moyen Âge, techniques pédagogiques, jeu, dialogue, compétition, pédagogie indirecte.

Ne aflăm în inima Europei, în al optulea veac de creştinism şi în zorii dinastiei carolingiene. Pe lângă războaiele de cucerire pe care le poartă decenii de-a rândul, Carol cel Mare este preocupat de propășirea spirituală a supușilor săi. Această propășire depinde de două condiții interdependente: difuzarea educației liberale și menținerea doctrinei teologice corecte. Prin urmare, regele franc este gata să ofere suport politic și material în vederea restructurării sistemului educațional, deoarece dorește un cler instruit, capabil să predice și să transmită nealterat adevărul de credință, aflat în pericol atât din cauza diverselor erezii survenite în perioada respectivă, cât mai ales din cauza gradului accentuat de incultură sau de slabă pregătire a celor care ar trebui să instruiască poporul. Interesul pentru educație scăzuse mult în ultimele două secole, iar oameni potriviți pentru a implementa ideile regelui erau greu de găsit. Așadar, Carol caută învățați de renume în afara regatului și îi atrage la Curtea sa, încă itinerantă. Unul dintre ei devine, pe merit, cel mai influent personaj de la Curte și reușește să definească și să împlinească viziunea regelui franc, schimbând cursul istoric și cultural al Europei. Este vorba despre anglo-saxonul Alcuin de York.

StCl XLIX, 2020, Bucureşti, p. 131–146

Profesor cu experienţă şi teolog reputat, Alcuin se remarcă prin cel puţin două calităţi, extrem de rare în Europa Centrală a secolului al VIII-lea. În primul rând, are o vastă cultură dobândită în Northumbria, unde îşi desfăşurase activitatea ecleziastică[1] şi didactică în prima parte a vieţii[2]. Acolo, în spaţiul insular, se studiază temeinic artele liberale, pe care Alcuin le stăpâneşte bine şi pe care îşi fundamentează cunoştinţele substanţiale de teologie. În al doilea rând, dă dovadă de un talent pedagogic deosebit, valorificat şi amplificat de-a lungul a aproape două decenii de profesorat. Astfel, curând după sosirea sa în Regatul francilor, în jurul anului 782, învăţatul din York îi depăşeşte pe profesorii proveniţi din peninsulele italică şi iberică şi devine cel mai important magistru carolingian, însărcinat cu educarea regelui însuşi, a familiei regale şi a nobililor de la Şcoala Palatului şi implicat în toate problemele religioase şi culturale ale vremii. Anacronic vorbind, Alcuin dobândeşte atribuţiile unui adevărat „ministru al educaţiei şi cultului”[3].

Anii petrecuţi la curtea carolingiană sunt foarte solicitanţi pentru magistrul lui Carol cel Mare. Pe lângă atribuţiile de profesor şi consilier, Alcuin este implicat în combaterea adopţianismului izbucnit în Toledo, în problemele ridicate la Sinodul de la Frankfurt din 794 şi păstrează corespondenţa cu personaje importante din lumea bisericească şi politică. În plus, între 790 şi 792 se întoarce în Northumbria, unde încearcă fără succes să îl instruiască pe regele Æthelred cu privire la cârmuirea regatului. Apropiindu-se de vârsta de şaizeci de ani, Alcuin simte nevoia să se retragă de la Curtea de la Aachen pentru a se dedica scrisului şi a-şi continua activitatea didactică în tihnă. Carol hotărăşte destul de greu să se lipsească de prezenţa magistrului său, dar îi oferă, în cele din urmă, abaţia Mănăstirii Sf. Martin de Tours, unde Alcuin îşi va petrece restul zilelor, începând cu anul 796[4]. Putem presupune că în timpul ultimei decade a vieţii[5] dascălul anglo-saxon a compus, între altele, şi lucrarea sa de gramatică latină pentru începători.

[1] După câte se pare, Alcuin nu a fost niciodată călugăr, ci a fost doar diacon, fiind hirotonit probabil în a doua jumătate a anilor 760; tot în acea perioadă (767) devine şi profesor la Şcoala din York (BULLOUGH, D. A., *Alcuin: Achievement and Reputation: Being Part of the Ford Lectures Delivered in Oxford in Hilary Term 1980*, Leiden/Boston, Brill, 2004, pp. 166, 304–306).

[2] Nu ştim exact data naşterii lui Alcuin, dar se presupune a fi în jurul anului 740 (BULLOUGH, D. A., *Alcuin: Achievement and Reputation...*, p. 34). Prin urmare, în 781, când îl întâlneşte pe Carol la Parma şi răspunde pozitiv invitaţiei de a i se alătura în planul de reformare culturală, Alcuin trebuie să fi avut în jur de patruzeci de ani.

[3] A se vedea BULLOUGH, D. A., *Alcuin: Achievement and Reputation...*, p. 12 şi n. 23.

[4] Alcuin moare la 19 mai 804.

[5] Este greu de determinat cu precizie perioada, totuşi am putea estima că este vorba despre intervalul de după numirea lui Alcuin abate la Tours (vezi HOLTZ, L., „Le dialogue de Franco et de Saxo”, în *Annales de Bretagne et des Pays de l’Ouest*, 111-3, 2004, p. 134). Este însă plauzibilă opinia conform căreia Alcuin şi-ar fi scris (sau măcar început) gramatica încă de pe vremea când se afla la Aachen (vezi HOLTZ, L., „Priscien dans la pédogogie d’Alcuin”, în *Manuscripts and Tradition of Grammatical Texts from Antiquity to the Renaissance. Proceedings of a Conference Held at Erice, 16 – 23 October 1997, as the 11th Course of International School for the Study of Written Records*, ed. Mario De Nonno, Paolo De Paolis, Louis Holtz, vol. 1, Cassino, Edizioni dell’Università degli Studi di Cassino, 2000, p. 294 şi BULLOUGH, D. A., „Alcuin’s Cultural Influence. The Evidence of the

Lectorul trebuie să fie înștiințat de faptul că Alcuin a scris, de fapt, două texte gramaticale. Cel de care ne ocupăm în prezentul studiu este conceput sub forma unui dialog între doi elevi și profesorul lor și este destinat începătorilor într-ale gramaticii latine, conținând informații despre sunet, literă, silabă, părțile gramaticii și cele opt părți de vorbire (nume, pronume, verb, adverb, participiu, conjuncție, prepoziție și interjecție). Intitulăm acest text *Ars grammatica*, deși, cel mai probabil, autorul însuși nu i-a dat un titlu[6]. Cel de-al doilea text, mai puțin cunoscut din cauza faptului că nu a mai fost editat până în prezent (*editio princeps* este pregătită de Louis Holtz și Anne Grondeux și urmează să apară în colecția CCCM) reprezintă o sumă de excerpte din *Institutiones grammaticae* ale lui Priscian și este intitulat de editori *Excerptiones super Priscianum*. S-ar părea că acest text fusese destinat studenților avansați în cunoașterea gramaticii limbii latine, deoarece Alcuin omite voit informații privind morfologia și se axează pe sintaxă[7], element de noutate pentru spațiul carolingian și nu numai.

Având în vedere contextul istoric și cultural generat de domnia lui Carol cel Mare, este lesne de înțeles de ce principalul profesor de la curtea carolingiană a fost preocupat de scrierea unor astfel de lucrări. Pe lângă documente oficiale ale vremii în care se enunță imperiozitatea științei de carte[8], Alcuin însuși menționează

Manuscripts", în *Alcuin of York, Scholar at the Carolingian Court. Proceedings of the Third Germania Latina Conference held at the University of Groningen, May 1995*, ed. L. A. J. R. Houwen, A. A. MacDonald, Groningen, Egbert Forsten, 1998, p. 15).

[6] Situație întâlnită, de altfel, și în cazul altor lucrări (BULLOUGH, D. A., „Alcuin's Cultural influence...", p. 3, n. 8). Din cele optsprezece codice care transmit integral textul, doar șase sunt introduse de un titlu, după toate probabilitățile, inventat de copiști. Spre exemplu, în München, Bayerische Staatsbibliothek, MS clm 14823 (sec. XII, St. Emmeram in Regensburg), în care gramatica este precedată de *Disputatio de uera philosophia* (a se vedea n. 11), este menționat pe fol. 1v *Incipit gramatica Albini*. Alte cinci manuscrise introduc gramatica lui Alcuin printr-un titlu: Berna, Burgerbibliothek, MS 123 (sec. IX–X, Fleury), fol. 55v (*in margine*): *Expositio duorum discipulorum Albini in Donati Arte feliciter*; Paris, Bibliothèque Nationale de France, MS lat. 8319 (sec. IX–X, Corbie), fol. 60r: *Alchuini opusculum quod uocatur ENKIPIΔION feliciter incipit*; St. Andrews, University of St Andrews Library, MS 38904 (sec. XV, Nordul Italiei), (fără foliație): *Albini grammatici et rethoris liber de octo partibus orationis*; Florența, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Ashburnham 876 (sec. XV, Florența [?]), fol. 76v: *Albini magistri dialogum de arte grammaticę lege feliciter*; Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Urb. lat. 308 (sec. XV*ex.*, Italia Centrală), fol. 150v: *Schola Albini grammatici de grammatica et partibus orationis et eorum accidentibus per dialogum*. Gramatica lui Alcuin este publicată alături de *Disputatio de uera philosophia* sub titlul *Grammatica* în toate cele cinci ediții de până acum (deși, în realitate, doar *editio princeps* a lui Henricus Canisius, 1604, și *editio quarta* a lui Frobenius Forster, 1777, sunt veritabile, restul fiind variante republicate ale unei ediții precedente – inclusiv Migne procedează astfel cu textul pe care îl publică în PL 101, 854B–902B). În acest studiu, precum și în ediția critică pe care o pregătesc, am ales să adopt titlul propus în *Clavis scriptorum Latinorum Medii Aevi. Auctores Galliae 735–987. Tomus II. Alcuinus*, ed. Marie-Hélène Jullien, Françoise Perelman, CCCM, Turnhout, Brepols, 1999, pp. 21–23.

[7] HOLTZ, L., „Priscien dans la pédogogie d'Alcuin", p. 310.

[8] Ne referim aici, desigur, la legislația lui Carol cel Mare formulată în capitularul *Admonitio generalis* (789), dar și la scrisoarea adresată abatelui Baugulf de Fulda, *Epistola de litteris colendis*.

în câteva dintre scrierile sale importanța gramaticii, în special, şi a artelor liberale, în general. De pildă, în *Disputatio de rhetorica et uirtutibus*, Alcuin îi explică lui Carol că arta de a vorbi corect te face superior celorlalți: *nam omnibus naturale est loqui, at tamen multum excellit alios qui per grammaticam loquitur*[9] [„căci, deşi este firesc pentru toți a vorbi, totuşi cel care vorbeşte corect gramatical îi depăşeşte cu mult pe ceilalți”[10]]. Această idee a prevalării prin cunoaştere, *recte* prin cunoaşterea celor şapte arte liberale, este expusă pe larg şi în textul introductiv *Disputatio de uera philosophia*[11]. De aici putem înțelege că gramatica, în mod tradițional menționată cea dintâi în rândul artelor liberale, reprezintă primul pas spre a-ți depăşi condiția, primul pas spre a dobândi înțelepciunea adevărată, primul pas în urcuşul spre înălțimile Sfintei Scripturi şi una dintre armele indispensabile pentru apărarea adevărului de credință:

> […] *grammatica, rethorica, dialectica, arithmetica, geometrica, musica et astrologia. Per hos enim philosophi sua contriuerunt otia atque negotia. His namque consulibus clariores effecti, his regibus celebriores, his uidelicet aeterna memoria laudabiles; his quoque sancti et catholici nostrae fidei doctores et defensores omnibus heresiarchis in contentionibus publicis semper superiores extiterunt. Per has uero, filii carissimi, semitas uestra cotidie currat adolescentia, donec perfectior aetas et animus sensu robustior ad culmina sanctarum Scripturarum perueniat. Quatenus hinc inde armati uerae fidei defensores et ueritatis adsertores omnimodis inuincibiles efficiamini* [PL 101, 853D–854A].

> […] gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, geometria, muzica şi astronomia. Căci cu acestea şi-au consumat filosofii şi timpul liber, şi munca. Într-adevăr, prin acestea au devenit mai iluştri decât consulii, prin acestea, mai vestiți decât regii, prin acestea, vrednici de laudă – se înțelege, pentru veşnica amintire; tot prin acestea, învățătorii şi apărătorii sfintei noastre credințe universale s-au

[9] HOWELL, W. S., *The Rhetoric of Alcuin and Charlemagne. A Translation, with an Introduction, the Latin Text, and Notes*, New York, Russell & Russell, 1965, p. 70 (*Disputatio de Rhetorica et de Virtutibus Sapientissmi Regis Karli et Albini Magistri*, ll. 63–65).

[10] În acest studiu, traducerea fragmentelor din limba latină îmi aparține.

[11] *Disputatio de uera philosophia* este un text scurt (PL 101, 849C–854A), inspirat în mare parte din *Consolatio philosophiae* a lui Boețiu şi imaginat ca un dialog între *discipuli* şi *magister*. În această lucrare, Alcuin arată care este adevărata înțelepciune, la ce anume foloseşte ea şi cum se dobândeşte. Profesorul îi ține pe elevi în suspans pe tot parcursul discuției, până ce le descoperă, într-un final, care sunt cele şapte trepte pe care trebuie să le parcurgi pentru a ajunge la înțelepciune. Este vorba, desigur, despre cele şapte arte liberale, printre care se numără şi gramatica. Deoarece zece manuscrise transmit *Disputatio de uera philosophia* şi *Ars grammatica* împreună (fie ca texte separate, copiate de obicei de aceeaşi mână, fie unul în continuarea celuilalt, dar întotdeauna delimitate într-un fel) şi pentru că editorii precedenți au publicat cele două texte împreună sub titlul *Grammatica*, s-a considerat adesea că *Disputatio* este o introducere la *Ars grammatica*. În realitate, este o introducere la toate cele şapte arte liberale şi putem astfel bănui că Alcuin urmărea să scrie câte o lucrare pentru fiecare în parte (din păcate, ne-au parvenit doar lucrări privitoare la *triuium* de a căror paternitate putem fi siguri).

> arătat întotdeauna superiori tuturor ereticilor în confruntările deschise. Cu adevărat, preaiubiți fii, pe aceste cărări să alerge în fiecare zi tinerețea voastră, până când vârsta mai împlinită și sufletul mai puternic în înțelegere vor ajunge la piscurile Sfintelor Scripturi. Pentru aceea, înarmați fiind voi în toate privințele, să vă dovediți apărători ai adevăratei credințe și păzitori ai adevărului întru totul nebiruiți!

Cui îi adresează Alcuin toate aceste îndemnuri, cine sunt „preaiubiții fii"? Am văzut deja că cel mai de seamă dintre ei este chiar regele franc. Profilul celorlalți elevi ai lui Alcuin poate fi trasat, în linii mari, pornind de la scrisori și alte scrieri ale magistrului. Unii dintre studenți sunt de viță de nobilă, rude și apropiați ai regelui, care învață la Școala Palatului și formează cercuri de discuții unde se dezbat inclusiv probleme de filosofie[12]. Alții au origini mai umile, sunt oameni „de la țară" și uneori îi dau de furcă noului abate al Mănăstirii Sf. Martin de Tours, care se plânge, într-una dintre scrisori, de *Touronica rusticitas* a elevilor săi[13]. Însă oricare ar fi clasa socială a elevilor, putem să afirmăm cu destul de multă siguranță că deseori aceștia provin din familii analfabete, iar demersul educativ trebuie să pornească de la zero[14]. Pe lângă acest aspect, se adaugă mozaicul lingvistic căruia trebuie să îi facă față profesorul de gramatică: el nu se mai adresează unor vorbitori nativi de latină, precum o făceau gramaticienii de odinioară, ci unor vorbitori de limbi germanice sau de limbi romanice de curând apărute – situație reflectată inclusiv în alegerea personajelor din *Ars grammatica*: *[...] duo pueri, unus Franco, alter uero*[15] *Saxo, qui nuperrime spineta grammaticae densitatis inruperunt* (*cf*. PL 101, 854B) [„...doi băieți, unul franc, iar celălalt saxon, care de foarte curând se năpustiseră asupra desișului spinos al gramaticii"]. În fine, acestor dificultăți li se adaugă caracterul tehnic, arid și complex al gramaticii (bine surprins de Alcuin prin expresia *spineta grammaticae densitatis*), care poate suscita în rândul elevilor reacții destul de neplăcute (de obicei, plictisul sau... groaza!).

Soluțiile pe care le propune profesorul lui Carol cel Mare în gramatica lui se înscriu, în mare parte, într-o tradiție dezvoltată în spațiul insular încă din secolul al VII-lea și țin de apariția unui nou tip de gramatică, numit de Vivien Law *Insular elementary grammar*[16]. Este vorba, de fapt, despre o formă rudimentară a gramaticii

[12] A se vedea, de pildă, scrisoarea adresată verișoarei lui Carol cel Mare, Gundrada, în care Alcuin vorbește despre natura și alcătuirea sufletului (*De animae ratione*), un subiect dezbătut la Curte în anul precedent (800?) scrierii scrisorii (vezi PL 101, 639A).

[13] *Ego itaque licet parum proficiens cum Turonica cotidie pugno rusticitate* (*Epistola 172*, ed. Ernst Dümmler, MGH, Epp. 4, p. 285).

[14] Putem presupune că Alcuin se ocupa în principal de elevi care erau deja inițiați în tainele cunoașterii de către alți dascăli și că rolul lui era să îi perfecționeze.

[15] Utilizarea lui *uero*, omis de editorii de până acum, este semnificativă în acest context, deoarece pare a sublinia nu doar două nume diferite, cum s-a interpretat adesea, ci și apartenența celor doi elevi la două grupuri lingvistice și etnice diferite. Louis Holtz remarcă, de asemenea, dublul înțeles al celor două nume (HOLTZ, L., „Le dialogue de Franco et de Saxo", pp. 135–136).

[16] LAW, V., *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*, London/New York, Longman, 1997, p. 77.

latine moderne[17], adresate unui public non-nativ, predominant descriptivă și bazată pe prezentarea unor serii de paradigme menite să fixeze forme nominale și verbale în vocabularul celui care învață limba latină ca limbă străină, la școală. Însă în privința conținutului și a informațiilor tehnice, Alcuin nu se abate foarte mult de la sursele sale (Donat, Priscian, Isidor, Boețiu pentru unele aspecte filosofice și alții), din care extrage cu ingeniozitate doar informațiile indispensabile, lăsând la o parte anumite detalii „redundante". Mai mult, deși contextul istoric ar fi permis-o, Alcuin nu își „încreștinează" gramatica așa cum o făcuse Asper în secolul al VI-lea prin introducerea, în rândul exemplelor, a unor termeni religioși; magistrul carolingian păstrează textul gramatical cât se poate de „clasic"[18]. Însă această atitudine conservatoare nu văduvește lucrarea lui Alcuin de elemente de originalitate care o fac demnă de analizat.

Într-un studiu dedicat singurului *breuiarium* cunoscut al lucrării *Ars grammatica*, am expus succint principalele trei elemente de noutate – în opinia mea – aduse de Alcuin în scrierea sa[19]. În lucrarea de față, mă opresc asupra unui singur aspect, pe care îl socotesc extrem de valoros și care este destul de absent din gramaticile românești pe care le cunosc. Este vorba despre un ansamblu de tehnici pedagogice care conferă unicitate textului profesorului anglo-saxon și pe care îl asociez unui concept îndrăzneț, pe care l-am denumit „pedagogie indirectă"[20]. Mai precis, Alcuin ne învață gramatică și atunci când pare că „ia o pauză", introducând în mod subliminal unele informații gramaticale sau citate din autori celebri în discuțiile colegiale ale celor doi protagoniști din *Ars grammatica*. De asemenea, magistrul

[17] Mai precis, a morfologiei. Există încă multe diferențe între gramatica medievală de secol VIII și cea pe care o utilizăm astăzi (dezvoltată cu precădere în timpul Renașterii), atât în ceea ce privește conținutul, cât și forma sau prezentarea fizică. În primul rând, multe dintre clasificări țin de taxonomii străine lectorului modern (spre exemplu, adjectivul nu este tratat ca parte de vorbire propriu-zisă, ci este socotit o formă a numelui, alături de substantiv – *nomen adiectiuum* și *nomen substantiuum*). În ceea ce privește felul în care era așezat textul în pagină, putem observa că nu exista încă obiceiul de a prezenta paradigmele verbale și nominale în tabele sau coloane (cu foarte puține excepții), așa cum suntem astăzi obișnuiți să le vedem; acestea erau, pur și simplu, înșiruite unele după altele, fără a fi marcate din punct de vedere vizual, într-un *running text format* (LAW, V., *Grammar and Grammarians*, p. 251) explicabil prin persistența culturii orale. Martin Irvine face observații pertinente privind funcționalitatea așezării în pagină a gramaticilor medievale, în capitolul „The Semiology of the Page and the Layout of Glosses", în IRVINE, M., *The Making of Textual Culture*. *'Grammatica' and Literary Theory,* Cambridge, Cambridge University Press, 1994, pp. 371–393.

[18] GRIGORAȘ, I., „*Breuiarium Artis grammaticae Alcuini*: Edition and Study", în *The Journal of Medieval Latin*, 30, 2020, p. 186.

[19] GRIGORAȘ, I., „*Breuiarium Artis grammaticae Alcuini*...", p. 185.

[20] *Ibidem,* p. 186. Căutând să văd dacă un asemenea concept există în literatura de specialitate, am găsit un singur studiu, relativ recent, în care autorul revendică expresia *indirect pedagogy*, pe care o pune în legătură cu conceptul de *existential education*, afirmând: *This indirect approach to pedagogy, which is a form of existential education rather than a locked method, is opposed to the pedagogic language used by the kind of teacher who likes to explain things, including how to exist as a human* (SAEVEROT, H., *Indirect Pedagogy: Some Lessons in Existential Education*, Sense Publishers, 2013, p. IX).

carolingian recurge la strategii precum dialogul, jocul, competiția și la replici generatoare de umor pentru a da prospețime textului său și a oferi, probabil, un exemplu de didactica limbii latine profesorilor care urmau să îl citească[21]. Alcuin nu este primul care a utilizat asemenea strategii – unele dintre ele, precum dialogul, au o veche tradiție. Singularitatea lucrării sale de gramatică este generată de felul în care utilizează și combină aceste instrumente pedagogice, așa cum voi arăta în rândurile care urmează.

DIALOG ȘI POVESTE

> *La forme dialoguée est sans doute aussi vieille que l'institution scolaire, plus vieille même, puisque le plus ancien schéma éducatif est encore l'initiation d'un fils par son père. Point n'est besoin de remonter jusqu'au dialogue platonicien : il y a là une démarche typiquement romaine, […] un père apprendre à son fils, en un libre entretien, les rudiments d'une discipline*[22].

Dialogul rămâne un instrument pedagogic standard în școlile medievale, atât în spațiul anglo-saxon, cât și pe continent[23]. Alcuin îl folosește cu succes în aproape toate lucrările sale didactice[24], pe care le prezintă drept discuții între el însuși și Carol (*De dialectica*, *Disputatio de rhetorica et de uirtutibus*) sau între el însuși și fiul lui Carol, Pepin, (*Pippini regalis et nobilissimi iuuenis disputatio cum Albino scholastico*) ori pur și simplu între *discipuli* și *magister* (*Disputatio de uera philosophia*). *Ars grammatica* se încadrează în acest tipar, dar este, în același timp, diferită. În primul rând, este singura lucrare a lui Alcuin în care dialogul este integrat într-o poveste:

> *Fuerunt in scola*[25] *Albini magistri duo pueri, unus Franco, alter uero Saxo, qui nuperrime spineta grammaticae densitatis inruperunt. Quapropter placuit illis paucas litteralis scientiae regulas memoriae causa per interrogationes et responsiones excerpere. At prior illorum Franco dixit Saxoni: Eia, Saxo, me interrogante responde, quia tu maioris es aetatis! Ego XIIII annorum, tu, ut reor, XV. Ad haec Saxo respondit: Faciam. Ita tamen, ut, si quid altius sit*

[21] Cu toate acestea, impresia mea este că Alcuin urmărea să scrie o gramatică pe care elevii înșiși să o poată folosi, independent de medierea profesorului. Dorința de a avea o gramatică scurtă, frecventele replici amuzante și alte detalii care vor fi prezentate în continuare ar putea fi tot atâtea argumente în favoarea ipotezei mele. Veridicitatea unei asemenea ipoteze ar putea sugera că Alcuin avea o viziune extrem de optimistă privind producția de manuscrise și accesul elevilor la acestea.

[22] HOLTZ, L., *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1981, p. 100.

[23] DUMITRESCU, I., *The Experience of Education in Anglo-Saxon Literature*, Cambridge/ New York, Cambridge University Press, 2018, p. 5.

[24] *De orthographia* nu are formă dialogată.

[25] Am adoptat aici forma *scola*, așa cum apare cuvântul în majoritatea manuscriselor de secol IX.

interrogandum uel ex philosophica disciplina proferendum, liceat magistrum interrogare. Ad haec magister: Placet, filii, propositio uestra et libens annuo uestrae sagacitati [cf. Pl 101, 854B].

„În şcoala magistrului Albinus erau doi băieţi, unul franc, iar celălalt saxon, care de foarte curând se năpustiseră asupra desişului spinos al gramaticii. De aceea li s-a părut potrivit să selecteze câteva reguli ale ştiinţei literelor pentru a le memora, folosindu-se de întrebări şi răspunsuri. Dar primul dintre ei, francul, i-a zis saxonului: « Hei, saxonule, când te întreb, răspunde-mi, pentru că tu eşti mai mare decât mine. Eu am paisprezece ani, tu, după câte socotesc, cincisprezece ». La acestea saxonul răspunde: « O voi face, dar în aşa fel, încât, dacă este de întrebat ceva mai de profunzime sau trebuie prezentat potrivit filosofiei, să-mi fie permis a-l întreba pe magistru ». La acestea magistrul zice: « Îmi place, fiilor, propunerea voastră şi aprob cu dragă inimă isteţimea voastră »”.

Povestea are un timp (*fuerunt*), un loc (*scola Albini magistri*), personaje definite (doi adolescenţi – unul saxon, de cincisprezece ani, altul franc, de paisprezece – şi profesorul lor, Albinus) şi un obiectiv: selectarea câtorva reguli gramaticale, printr-un exerciţiu bazat pe întrebări şi răspunsuri, în vederea memorării lor. Spre deosebire de gramaticile din care s-a inspirat Alcuin pentru a o scrie pe a sa, *Ars grammatica* nu este o lucrare aridă, în care dialogul reprezintă doar atribuirea de replici unor nume de personaje simbolice, al căror rol nu este, în definitiv, decât acela de a marca trecerea de la întrebare la răspuns. În lucrarea dascălului anglo-saxon, personajele capătă identitate, sunt vii, au emoţii, curiozităţi şi se află într-o relaţie – aceea de colegialitate şi de învăţare. Comportamentul celor doi adolescenţi poate fi înscris, de fapt, într-o practică monastică medievală recomandată de un text anonim de secol VI (*Regula magistri*), care presupunea întrajutorarea elevilor prin lecturi şi ascultări reciproce sau instruirea celor mai neştiutori de către cei iniţiaţi[26]. Astfel, Saxonul, fiind mai înaintat în cunoaştere, îşi asumă rolul de călăuzitor prin desişul gramaticii pentru colegul său junior, francul. Francul, la rândul său, este cel care conduce discuţia: el ştie mai puţin şi, prin urmare, el este cel care pune întrebările.

Aici ajungem la cel de-al doilea element de originalitate al dialogului şcolar imaginat de Alcuin. Este un element care îmi pare extrem de modern şi vizează rolul profesorului în procesul învăţării. Prezenţa magistrului în scenariul didactic prezentat în *Ars grammatica* este deopotrivă impunătoare şi discretă. Impunătoare, deoarece magistrul deţine cunoştinţele ultime (în speţă, filosofice), el ştie să răspundă întrebărilor care îi depăşesc pe elevi şi este oricând gata să le vină în ajutor şi să îi ghideze atunci când e nevoie. Discretă, deoarece profesorul le dă libertate elevilor săi şi îi lasă să se joace nestingheriţi cu gramatica, urmărindu-i

[26] RICHÉ, P., *Éducation et culture dans l'Occident barbare. VI e–VIII e siècles*, Paris, Éditions du Seuil[3], 1962, p. 517.

totuși de la o oarecare distanță și intervenind când o cere situația. Mai mult, în acest joc de rol al celor trei personaje, magistrul respectă regula „cine știe mai puțin întreabă", iar dacă se întâmplă să fie el cel care pune întrebări, acestea sunt menite să-i provoace pe elevi la gândire, iar în niciun caz să le ceară socoteală despre cunoștințele lor.

JOC ȘI CONCIZIE

> „Marile activități primare ale societății omenești sunt întrepătrunse, toate, din capul locului, de către joc. Să luăm limba [...]: în spatele fiecărei exprimări a abstractului se află o metaforă și în fiecare metaforă se ascunde un joc de cuvinte"[27].

Am văzut deja că dialogul din *Ars grammatica* nu este sec și convențional, ci este mai degrabă dramatic și bazat pe jocul de rol. De altfel, actul de a învăța al elevilor este conceput ca un joc și nu ca o activitate încastrată într-o seriozitate infertilă. Este interesant de observat felul în care termenii *scola* și *ludus* sunt întrebuințați în textul lui Alcuin. Primul, de origine greacă și specializat, treptat, cu sensul de „școală superioară" (de obicei de gramatică, de retorică sau de filosofie)[28], pare a desemna mai curând instituția sau cadrul în care are loc procesul educațional în general (deși școala lui Alcuin trebuie să fi fost una dedicată și studiilor avansate). Cel de-al doilea termen, *ludus*, cuvântul latinesc autentic prin care era desemnată școala și specializat, în timp, cu sensul de „școală primară"[29], este folosit de către Alcuin cu sensul său original, acela de „joc". Însă în *Ars grammatica* jocul chiar este echivalent cu învățarea și, ca orice joc, are regulile sale.

Regulile jocului sunt menționate în debutul textului pe care l-am prezentat mai sus. Una dintre reguli, care este pomenită de mai multe ori pe parcursul discuției, devine principala caracteristică a demersului ludic: concizia. Saxonul îi atrage adesea atenția colegului său dornic de cunoaștere asupra nevoii de a se limita doar la informații esențiale, fără a intra în detalii și, astfel, a se abate de la scopul inițial al discuției – acela de a selecta câteva reguli gramaticale, ușor de memorat:

> *S. […]* Vs *tam multiplex est in generibus et declinationibus, ut nullatenus tibi, o France, sub angustia huius nostri ludi eius possim pandere diuersitates* (*cf*. PL 101, 865C)
> „S. […] <Desinența> -us are atât de multe semnificații în funcție de gen și de declinare, încât nu aș putea sub niciun chip, francule, să îți expun felurimile ei sub scurtimea acestui joc al nostru";

[27] HUIZINGA, J., *Homo ludens*, trad. din olandeză de H. R. Radian, București, Editura Humanitas, 2003, p. 13.
[28] BONNER, S. F., *Education in Ancient Rome*, London, Methuen & Co Ltd, 1977, p. 56.
[29] *Ibidem*.

F. Passiui regulas pande mihi. S. Pandam breuiter, ne prolixior sim quam huic puerili ludo deceat (PL 101, 881A)
„F. Arată-mi regulile pasivului. S. Ți le voi arăta pe scurt, ca să nu mă lungesc mai mult decât o permite acest joc de copii";

F. O si uoluisses colligere difficiliora uerba cum praeterito perfecto et supino et participio, quam necessarium esset! S. Necessarium esset, sed modum nostri ludi excederet (PL 101, 892A)
„F. O, de-ai vrea să alegi verbele mai dificile cu trecutul perfect și supinul și participiul lor, cât ar fi de folositor! S. Ar fi folositor, dar ar depăși limitele jocului nostru";

F. Quomodo possum scire cuius generis sit nomen quodlibet? S. […] longum est hoc et huic nostrae puerili disputationi onerosum edicere (PL 101, 881A)
„F. Cum pot ști cărui gen îi aparține un nume oarecare? S. […] este lung și împovărător pentru discuția noastră copilărească a-ți arăta aceasta".

Însă regulile sunt făcute să fie încălcate, iar regula conciziei cade adesea victimă curiozității elevilor şi nevoii imperioase de a şti. Profesorul însuși ajunge să fie exasperat de întrebările iscoditoare ale discipolilor săi, iar vocea auctorială iese la iveală printr-o replică a magistrului care trădează intenția lui Alcuin de a scrie o lucrare uşor utilizabilă nu doar în ceea ce privește conținutul, ci și forma ei fizică:

M. Vestra curiositas modum non habet! Ideoque modum manualis libelli excedere uultis. (PL 101, 858D)
„M. Curiozitatea voastră nu are margini! De aceea vreți să depășiți limita unei cărticele".

Pe lângă jocul de rol şi jocul ca demers educativ, mai există un tip de joc pe care Alcuin îl foloseşte cu succes în scop didactic. Este vorba de jocul de cuvinte, care apare în schimbul de replici al celor doi elevi și constă, de obicei, în utilizarea unor perechi de cuvinte omofone sau cu terminații identice. Folosirea jocului de cuvinte poate avea rolul de a atrage atenția asupra pronunției corecte sau a distingerii unor termeni care se pronunță asemănător ori de a înlesni, prin crearea de rime, memorarea unor cuvinte mai puțin întrebuințate:

S. [...] Vix aliquando fenore me soluebam grauissimo. F. Sed gratissimo. Quapropter ad numeros transeamus (PL 101, 866D)
„S. [...] În sfârșit, de-abia mă voi elibera de o datorie foarte grea. F. Dar foarte plăcută. De aceea să trecem la numere";

F. Dum pronomina casus habent et numeros, necesse est eos habere et declinationes, quarum regulas ut edisseras flagito. S. Inprobus es scrutator. F. Quia tu tenax largitor (*cf*. PL 101, 872C)

„F. De vreme ce pronumele au cazuri și numere, trebuie să aibă și declinări, ale căror reguli te rog insistent să mi le arăți cu de-amănuntul. S. Ești un căutător îndârjit. F. Pentru că tu ești un dătător zgârcit".

Introducerea glumelor într-un dialog despre gramatică este iarăși o inovație a lui Alcuin[30] și are efectul de a destinde lectorul sau învățăcelul nevoit să memoreze – fie ele și „câteva" – informațiile gramaticale expuse, de altfel, cu rigurozitate. Schimbul de impresii, jocul de cuvinte și opiniile personale nu se produc decât în momentele de „pauză", de obicei la trecerea de la prezentarea unei categorii gramaticale sau a unei părți de vorbire la alta. Tot atunci sunt introduse pe scenă și alte elemente care completează tabloul didactic creat de magistrul Albinus.

COMPETIȚIE ȘI UMOR

There is an agon implicit in the educational dialogues so beloved by Anglo-Saxons[31].

Jocul de cuvinte este generator de umor, mai ales când unul dintre scopurile folosirii lui este tachinarea. Iar cei doi elevi nu ratează nicio ocazie să se necăjească, mai în glumă, mai în serios, pe motive vrednice de toată lauda: *Franco* vrea să știe cât mai multe, iar *Saxo* nu răspunde mereu pe măsura dorinței colegului său, ci încearcă să se încadreze în limitele impuse de joc. Totuși, diferența dintre cerere și ofertă naște tensiuni, iar cei doi elevi ajung să fie prinși într-o adevărată competiție pentru cunoaștere:

S. [...] Ecce, France, de appellatiuis speciebus habes abunde, ut reor, licet nullus tuae auiditati possit satisfacere. F. Non sum tam auidus quam tu inuidus, qui nulla uis aperire, nisi interrogatione coactus (PL 101, 861D-862A)
„S. [...] Iată, francule, mă gândesc că ai din destul <cunoștințe> despre categoriile apelative, deși nimeni nu poate satisface aviditatea ta. F. Nu sunt atât de avid pe cât ești tu de invidios, tu care nu vrei să arăți nimic dacă nu ești constrâns de o întrebare";

F. Hoc est, quod pridem dixi. S. Quidnam? F. Quid, nisi quod inuides meae peritiae? S. Nequaquam, frater, sed tuae auaritiae modum inponere uolui. F. Modum meae auaritiae et non tuae tenacitati inponere uis (PL 101, 862D-863A)
„F. La asta m-am referit mai înainte. S. La ce anume? F. La ce altceva, dacă nu la faptul că ești invidios pe cunoașterea mea? S. Ba deloc, frate, însă am vrut să

[30] RUFF, C., „'Desipere in loco': Style, Memory, and the Teachable Moment", în *Verbal Encounters: Anglo-Saxon and Old Norse Studies for Roberta Frank*, ed. Antonina Harbus and Russell Poole, Toronto, Universiy of Toronto Press, 2005, p. 98.
[31] *Cf.* DUMITRESCU, I., *The Experience of Education…*, p. 5.

pun o limită avidității tale. F. Ai vrut să pui o limită avidității mele și nu zgârceniei tale";

S. […] Ecce habes quae ui extorsisti. F. Melius est ui extorquere, quam non habere. (PL 101, 873B)
„S. Iată, ai ceea ce ai smuls cu forța. F. E mai bine să smulgi cu forța decât să nu ai".

Comicului de limbaj și de caracter i se adaugă uneori și comicul de situație. Așa se întâmplă, de pildă, când *Franco* este jenat de musculițele din școală, al căror zumzet îl împiedică să urmărească explicațiile colegului său:

S. [...] Num, France, adhuc sat habes de nomine? F. Sat habuissem, Saxo, si non scinifes quae sunt in domo magistri aures mihi quaestiunculis suis implessent. Tamen si placet transeamus ad alia. Illas quoque modo excutiam (cf. PL 101, 870D)

„S. [...] Oare, francule, îți ajung <informațiile> de până acum despre nume? F. Mi-ar fi ajuns dacă musculițele care sunt în casa magistrului nu mi-ar fi umplut urechile cu problemuțele lor. Totuși, dacă vrei, să trecem la alte lucruri. Voi îndepărta eu într-un fel sau altul musculițele".

PEDAGOGIE INDIRECTĂ ȘI LATINA VORBITĂ LA PALAT

To allow the students to joke with one another adds a further element of literary realism to a form that must draw as much from real-life classroom practice as from the conventions of the genre[32].

De bună seamă că musculițele au fost învinse, iar lectorii gramaticii au mai învățat cel puțin un cuvânt folositor pentru viața de zi cu zi. Nu este prima dată când Alcuin apelează la astfel de artificii pentru a-și instrui cititorii „pe nesimțite". O altă tehnică este să introducă în discuția elevilor elemente de gramatică care tocmai au fost prezentate sau să dea exemple „involuntar" de elemente de gramatică despre care urmează să se discute. Iată cum se procedează în cazul unei forme verbale sau în cazul interjecției:

S. [...] Et futurum in iri, ut amatum iri. Ecce habes, France, quod quaesisti; sed tua curiositas te facit non amatum iri. F. Nec tua te inuidia gratum iri (PL 101, 881C)
„S. [...] Și viitorul în *iri*, precum *amatum iri*. Iată, francule, ai ceea ce ai cerut, dar curiozitatea ta nu o să te facă să fii iubit. F. Și nici invidia ta nu o să te facă să fii plăcut[33]";

[32] RUFF, C., „'Desipere in loco'...", p. 92.
[33] Lit., „[...] curiozitatea ta te face că nu vei fi iubit [...] invidia ta, că nu vei fi plăcut".

F. Interiectio quid est? S. Heu, quid interrogas de interiectione? (*cf.* PL 101, 901B)
„F. Ce este interjecția? S. Aoleu, de ce întrebi de interjecție?".

Aceste strategii amintesc de felul în care învățăm noi înșine limbi străine, construind propoziții sau fraze cu elemente de gramatică și cuvinte nou învățate. Așa trebuie să se fi întâmplat și la școala lui Alcuin. Însă, de vreme ce limba pe care o studiau copiii nu era limba maternă a nimănui de la care să poată învăța direct, profesorul lor – excelent cunoscător de latină, dar tot non-nativ[34] – le face cunoștință cu singurii nativi la care putea avea acces: autorii clasici. Și astfel introduce în schimbul de replici al celor doi elevi pasaje, de pildă, din *Bucolice* și *Georgice*:

S. Inmitis es in me, France! Ecce quale onus inposuisti mihi, ducens me per aspera et spinosa! Dimitte me tandem aliquando respirare… F. Dimittam et, iuxta Virgilium, ego hoc te fasce leuabo. S. Etsi hoc leuas, timeo ne aliud inponas. F. Noli timidus esse, inprobus labor omnia uincit [*cf.* PL 101, 885D].
S. Ești nemilos cu mine, francule! Iată ce sarcină mi-ai impus, ducându-mă pe căi aspre și spinoase! Lasă-mă odată să respir... F. Te voi lăsa și, potrivit lui Vergiliu, te voi ușura de această povară. S. Chiar dacă mă ușurezi de asta, mă tem să nu îmi impui alta. F. Nu fi fricos, munca stăruitoare învinge totul!

Citatele din clasici sau elementele de teorie presărate în dialogul celor doi elevi ar putea să sugereze felul în care se realiza comunicarea în limba latină la școala lui Alcuin și felul în care teoria gramaticală cu exemplele ei era folosită în exprimarea orală și scrisă. Din acest punct de vedere, am putea afirma că dialogul prezentat în *Ars grammatica* evocă o situație de școală adevărată. Cu toate acestea, realitatea trebuie să fi arătat „puțin" altfel: e greu de crezut că elevii lui Alcuin excelau în limba latină precum *Franco* și *Saxo*, la o vârstă totuși fragedă. Indiscutabil, ei mai făceau și greșeli...

CONCLUZII

Ars grammatica a lui Alcuin de York se deosebește de alte gramatici ale Antichității târzii și ale Evului Mediu timpuriu, deseori caracterizate de un stil tehnic arid. Concepută ca un dialog între elevii *Saxo* și *Franco*, cărora li se alătură uneori *magister*, lucrarea profesorului lui Carol cel Mare este impregnată cu umor, dar conține, în același timp, informații gramaticale prezentate clar și cu seriozitate. Alcuin se adaptează necesității de a atrage elevi proveniți din medii lingvistice diferite spre studiul unei limbi străine de-acum: limba latină. Așadar, el apelează la o pedagogie inteligentă, care combină diferite tehnici didactice, printre care și ceea ce

[34] S-ar părea că nici Alcuin însuși, în scrierile sale, nu a fost scutit de influența limbii vorbite (Riché, P., *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris, Librairie Hachette, 1973, p. 21).

am putea numi „pedagogie indirectă”. Regulile gramaticale sunt prezentate în mod concis, eliminându-se detaliile care ar putea îngreuna procesul memorării, iar replicile schimbate de cei doi elevi la trecerea de la o parte teoretică la alta sunt presărate cu jocuri de cuvinte generatoare de haz, cu mici tachinări, dar şi cu citate celebre sau cu forme gramaticale expuse ca parte a teoriei. Din acest punct de vedere, discuţia din *Ars grammatica* pare desprinsă dintr-o situaţie de şcoală adevărată.

Gramatica lui Alcuin se înscrie în tradiţia gramaticilor elementare, care încep să se dezvolte în secolul al VII-lea şi care, spre deosebire de gramaticile Antichităţii târzii, conţin paradigme întregi, menite să înlesnească asimilarea limbii latine de către vorbitorii non-nativi. De asemenea, profesorul carolingian rămâne fidel surselor sale în privinţa conţinutului tehnic, pe care reuşeşte să îl redea într-un mod concis şi, în acelaşi timp, limpede. Mai mult, Alcuin se foloseşte de tehnici pedagogice cu tradiţie, precum utilizarea dialogului, dar ştie să şi inoveze în mod inteligent: dialogul formal este transformat într-o discuţie vie, în care jocul de cuvinte şi tachinarea destind atmosfera şi suscită interesul învăţăceilor. Cei doi elevi care se angajează în jocul cunoaşterii sunt curând prinşi într-o competiţie constructivă, în care cel care ştie mai puţin caută să îl depăşească pe cel care ştie mai mult.

Magistrul carolingian propune, aşadar, dialogul plin de iniţiativă al elevilor în locul unui monolog insipid şi plictisitor al profesorului. Rolul dascălului este să urmărească discuţia cu autoritatea dată de cunoaşterea profundă a subiectului discutat, dar într-o manieră discretă şi plină de bunăvoinţă. El intervine atunci când elevii îl roagă să intervină, iar dacă pune întrebări, nu are scopul de a-i intimida, ci urmăreşte să le stimuleze un raţionament. Astfel, pentru elevii lui Alcuin educaţia nu este o corvoadă, ci este un joc stimulant şi o ocazie de a creşte în cunoaştere. În definitiv, ei învaţă gramatică pentru a putea comunica şi comunică pentru a învăţa gramatică. Iar învăţarea gramaticii limbii latine este prima treaptă din scara celor şapte arte liberale care duc la dobândirea adevăratei înţelepciuni.

Prezenţa lui Alcuin ca profesor la Curtea lui Carol cel Mare a reprezentat una dintre marile şanse ale Regatului (iar apoi ale Imperiului) Carolingian, dar şi ale Europei medievale, în general. De cealaltă parte, domnia lui Carol a reprezentat, la rândul ei, o circumstanţă extrem de favorabilă geniului pedagogic al dascălului anglo-saxon. Este un privilegiu pentru noi, în calitate de europeni, să fim urmaşii unei culturi care a propăşit mulţumită întâlnirii şi colaborării fericite dintre un conducător luminat şi un dascăl strălucit. Iar dacă ne întoarcem la obiectul acestui studiu, şi anume gramatica latină şi predarea ei, ne putem considera iarăşi norocoşi că avem de unde extrage strategii eficiente pentru revigorarea studiilor clasice. Dialogul, jocul şi competiţia pentru cunoaştere sunt tehnici pedagogice care s-au dovedit propice reînvierii studiului limbii latine în perioada carolingiană şi care ar putea fi folosite cu succes şi astăzi.

Astăzi, când ne aflăm la marginea Europei, în al douăzeci şi unulea veac de creştinism, suntem într-o epocă similară debutului epocii carolingiene, prin prisma decadenţei interesului pentru cultură şi, implicit, pentru limbile clasice. De această dată, însă, se mai pot găsi profesori ca Alcuin. Ceea ce pare că ne lipseşte este un Carol.

BIBLIOGRAFIE

Surse primare

Berna, Burgerbibliothek, MS 123 (sec. IX–X, Fleury).
Biblioteca Apostolica Vaticana, MS *Urb. lat*. 308 (sec. XV*ex.*, Italia Centrală).
Florența, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS *Ashburnham* 876 (sec. XV, Florența [?]).
München, Bayerische Staatsbibliothek, MS *clm* 14823 (sec. XII, St. Emmeram in Regensburg).
Paris, Bibliothèque Nationale de France, MS lat. 8319 (sec. IX–X, Corbie).
St. Andrews, University of St Andrews Library, MS 38904 (sec. XV, Nordul Italiei).
DÜMMLER, E. (ed.), *Epistolae Karolini aevi, Tomus II*, Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum tomus IV Karolini aevi, Berlin, Weidmann, 1895.
HOWELL, W. S., *The Rhetoric of Alcuin and Charlemagne. A Translation, with an Introduction, the Latin Text, and Notes*, New York, Russell & Russell, 1965.
MIGNE, J.-P., *B. Flacci Albini seu Alcuini, abbatis et Caroli Magni Imperatoris magistri, opera omnia juxta editionem illustrissimi et reverendissimi d. Frobenii, abbatis sancti Emmerami Ratisbonensis, novissime ad prelum revocata et variis monumentis aucta: tomus secundus*, Patrologia Latina 101, Paris, 1863.

Surse secundare

BONNER, S. F., *Education in Ancient Rome*, London, Methuen & Co Ltd, 1977.
BULLOUGH, D. A., *Alcuin: Achievement and Reputation: Being Part of the Ford Lectures Delivered in Oxford in Hilary Term 1980*, Leiden/Boston, Brill, 2004.
BULLOUGH, D. A., „Alcuin's Cultural Influence. The Evidence of the Manuscripts", în *Alcuin of York, Scholar at the Carolingian Court. Proceedings of the Third Germania Latina Conference held at the University of Groningen, May 1995*, ed. L. A. J. R. Houwen, A. A. MacDonald, Groningen, Egbert Forsten, 1998, pp. 1–26.
DUMITRESCU, I., *The Experience of Education in Anglo-Saxon Literature*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2018.
GRIGORAȘ, I., „*Breuiarium Artis grammaticae Alcuini*: Edition and Study", în *The Journal of Medieval Latin*, 30, 2020, pp. 183–226.
HOLTZ, L., *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1981.
HOLTZ, L., „Priscien dans la pédogogie d'Alcuin", în *Manuscripts and Tradition of Grammatical Texts from Antiquity to the Renaissance. Proceedings of a Conference Held at Erice, 16 – 23 October 1997, as the 11th Course of International School for the Study of Written Records*, ed. Mario De Nonno, Paolo De Paolis, Louis Holtz, vol. 1, Cassino, Edizioni dell'Università degli Studi di Cassino, 2000, pp. 289–326.
HOLTZ, L., „Le dialogue de Franco et de Saxo", în *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 111–3, 2004, pp. 133–145.
HUIZINGA, J., *Homo ludens*, trad. din olandeză de H. R. Radian, București, Humanitas, 2003;
IRVINE, M., *The Making of Textual Culture. 'Grammatica' and Literary Theory*, 350–1100, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
JULLIEN, M.-H., PERELMAN, F. (eds.), *Clavis scriptorum Latinorum Medii Aevi. Auctores Galliae 735–987. Tomus II. Alcuinus*, CCCM, Turnhout, Brepols, 1999.
LAW, V., *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*, London/New York, Longman, 1997.
RICHÉ, P., *Éducation et culture dans l'Occident barbare. VIe-VIIIe siècles*, Paris, Éditions du Seuil[3], 1962.

RICHÉ, P., *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris, Librairie Hachette, 1973.
RUFF, C., „'Desipere in loco': Style, Memory, and the Teachable Moment", în: *Verbal Encounters: Anglo-Saxon and Old Norse Studies for Roberta Frank*, ed. Antonina Harbus, Russell Poole, Toronto, Universiy of Toronto Press, 2005, pp. 91–103.
SAEVEROT, H., *Indirect Pedagogy: Some Lessons in Existential Education*, Sense Publishers, 2013.